

Biblioteka *Eseji*

PAIDEIA

Naslov originala:
Wolfgang Sofsky

Die Ordnung des Terrors: Das Konzentrationslager

Fischer Taschenbuch Verlag, Die Zeit des Nationalsozialismus. 6. Auflage 2008

© copyright of the translation: S. Fischer Foundation by order of TRADUKI

Objavljivanje ovog dela podržao je TRADUKI, evropska mreža za književnost, koju čine Savezno ministarstvo za Evropu, integracije i međunarodne poslove Republike Austrije, Ministarstvo inostranih poslova Savezne Republike Nemačke, Švajcarska fondacija za kulturu “Pro Helvetia”, Fondacija S. Fišer, Ured saveznog kancelara Republike Austrije, “KulturKontakt Austrija”, Gete Institut, Javna agencija za knjigu Republike Slovenije, Ministarstvo za kulturu Republike Hrvatske, Resor za kulturu Vlade Kneževine Lihtenštajn, Fondacija za kulturu Lihtemštajna, Ministarstvo za kulturu Republike Albanije, Ministarstvo kulture i informisanja Republike Srbije i Ministarstvo kulture Republike Rumunije.

traduki ^T

Izdavač
PAIDEIA, Beograd

Generalni direktor
PETAR ŽIVADINOVIĆ

Glavni i odgovorni urednik
VESNA JANJIĆ

© 2015, PAIDEIA, za ovo izdanje

VOLFGANG SOFSKI

POREDAK TERORA:
KONCENTRACIONI LOGOR

PREVEO SA NEMAČKOG
MILUTIN STANISAVAC

PAIDEIA

BEOGRAD, 2015.

„Dogodilo se, znači može se ponoviti.
Može se dogoditi, i to bilo gde.“
Primo Levi

Sadržaj

I	UVOD	
1	Pristup	9
2	Apsolutna moć	27
3	Prilog istoriji koncentracionih logora	42
II	PROSTOR I VREME	
4	Zone i planovi logora	63
5	Granica i kapija	73
6	Blok	84
7	Vreme logora	94
8	Vreme logoraša	106
III	DRUŠTVENE STRUKTURE	
9	Logorski SS čuvari	121
10	Klase i klasifikacije	147
11	Raspodela moći i samouprava	163
12	Aristokratija	183
13	Masa, razmena, disocijacija	195
IV	RAD	
14	Rad i ropstvo	209
15	Korisnici	218
16	Situacije na radu	234
V	NASILJE I SMRT	
17	Musliman	249
18	Zaraza	258
19	Terorističke kazne	268
20	Ekscesi nasilja	280
21	Selekcija	301
22	Fabrika smrti	324
	Epilog	345

DODATAK

Izrazi zahvalnosti	351
Beleška uz džepno izdanje	351
Skraćenice	352
O knjizi	354
O autoru	354
Literatura	355

I UVOD

1. Pristup

Prvi logoraši su u Dahau (Dachau) prispeli 22. marta 1933.¹ Napuštena fabrika baruta pružala je beznadežnu sliku. U fabričkom dvorištu bilo je više od dvadeset prostranih propalih kamenih zgrada. Činilo se da je upotrebljiva jedino još nekadašnja upravna zgrada. Dvorište je prethodnih dana ograđeno trostrukom bodljikavom žicom. U podrumu su policijski službenici, koji su prethodne večeri stupili na dužnost, pravili spisak zatočenika. Nije postojala nikakva jednoobrazna zatvorenička uniforma. Sve se odvijalo prema propisu, bez vikanja ili maltretiranja. Nikome nije padalo na pamet da ošiša zatvorenike. Uveče je podeljen prvi obrok, čaj, hleb i svakome po parče džigernjače. U žurbi nije moglo da se obezbedi više. Posle toga logoraši odlaze u spavaonice na prvom spratu. Tu nedostaje slame i ležajeva, pa logoraši moraju da legnu na betonski pod. Čebe, koje je svaki dobio iz policijskog magacina, je-dva da štiti od hladnoće.

Sledećeg dana logoraši po praznim zgradama i fabričkom halama tra-gaju za građevinskim materijalom. Od dasaka koje su ležale okolo prave prve krevete. Jedan stolar dobija dozvolu da napravi radionicu. Svako se sam snalazi. Niko nije prisiljavan da radi protiv svoje volje, međutim nedostaje alata i pribora, takođe i bodljikave žice da se ogradi fabrički krug. Krampovi i lopate, koje su u međuvremenu nabavili, čuvaju su u magaci-nu koji drže jedan zatvorenik i jedan službenik. Straža je korektna. Čuva-ri i zatvorenici među sobom razgovaraju, čak raspravljaju i o političkoj situaciji. Jedni drugima doturaju cigarete, hrane je dovoljno i ukusna je. Zatočenici dobijaju isto jelo koje i nadzorno osoblje.

Ovo stanje traje samo nekoliko dana. Jedne noći zatvorenike iz sna bude maršev korak i zveket oružja. Pred upravnom zgradom pojavila se

¹ O prvim danima i sedmicama u Dahauu upor. Richardi 1983, str. 36. i dalje; Kimmel 1979, str. 333. i dalje; Bastian 1965.

četa esesovaca u braon košuljama i sa crnim kapama. Njihov starešina drži govor koji zatvorenike duboko prestravljuje: „Drugovi esesovci! Svi znate zašto nas je Firer pozvao. Ovde nismo došli da sa onim svinjama postupamo ljudski. Mi ih ne smatramo ljudima kao što smo mi, nego ljudima druge klase. Oni su godinama mogli da ispoljavaju svoju zločinačku prirodu. Ali sada vlast imamo mi. Da su ove svinje došle na vlast, svima bi nam odsekli glave. Zato ni mi ne znamo za bolećivost. Onaj od drugova koji ne može da gleda krv, ne spada među nas i neka odstupi. Što više ovih svinja pokosimo, toliko manje njih treba da hranimo.“²

Dvanaest godina kasnije, 29. aprila 1945, na južnu kapiju logorskog kompleksa dolaze tri džipa 42. divizije Rajnbou (Rainbow). Da bi otvorili kapiju, vojnik najpre mora da ukloni leš ubijenog logoraša. Sa stražarske kule štekću mitraljezi. Na severnoj strani logora oslobodioci se bore protiv poslednjih esesovaca. Na ogromnoj površini apelplaca, međutim, nema ljudi, a nema nikog ni na logorskim ulicama. Među vojnicima je i jedna žena, Margerit Higin (Margerite Higgins), čija reportaža može da se pročita u novinama *New York Herald Tribune*:

„Tek što je nas dvoje kročilo unutra, prepadoše nas glasovi na jedno šesnaest jezika, koji su dolazili iz baraka udaljenih 200 metara od kapije: 'Jeste li vi Amerikanci?' Na naše klimanje glavom prolomi se strašna graja. Odrpani i izgladneli muškarci u gomilama navališe na kapiju, plačući, vičući, vrišteći 'Živela Amerika'. Ko nije mogao da hoda, ćopao je ili puzao /.../. Ispalo je da sam ja prva prošla kroz kapiju. Prvi čovek koji je potrčao prema meni, kako se ispostavilo, bio je poljski sveštenik, zamenik nadbiskupa Poljske, kardinal August Hlond. Nije bio nimalo iznenađen kada je otkrio da uniformisano lice sa šlemom i zaštitnim naočarima, koje je tako srdačno zagrlio, nije bilo muškarac. U uzbuđenju koje nije mogla da priguši ni tutnjava nemačke artiljerije, niti borba u severnom delu logora, mnogi logoraši su umrli u pokušaju da se provuku kroz ogradu od bodljikave žice pod električnim naponom. Pojedine, koji su se probili posle isključenja struje i uključili u borbu, ubio je SS* koji se, slušajući pogrešne savete, utvrdio na jednoj stražar-

² Grünwiedl 1934, str. 3.

* SS (Schützstaffel) – odbrambeni stroj, odbrambeni eskadron, partijska vojska i nacistička paravojna oružana formacija nastala iz Hitlerove telesne garde i pripajanjem ljudstva iz sličnih organizacija. Dominantna represivna sila

skoj kuli. Logoraši su jurnuli na kulu i pobacali šest esesovaca kroz prozor. Nakon sat ipo razdraganosti, gomila, koja je bukvalno mogla da ugnjavi svakog vojnika koji bi se usudio da se umeša među uzbuđene ljude, ipak se umirila, toliko da je bio moguć obilazak logora. /.../

Barake u Dahauu su bile pune zadaha smrti i bolesti. Izgladneli i oni na samrti su u šest baraka ležali gotovo jedni preko drugih: 1.200 ljudi u prostorijama koje su pravljene za dvesta. Mrtvi – trista bolesnika je umrlo juče – ležali su na asfaltiranim stazama ispred baraka, druge su iznosili dok su reporteri prolazili. Na svim mršavim leševima videli su se znaci izgladnelosti. Mnogi živi bili su toliko iznemogli da je izgledalo nemoguće da će preživeti. Krematorijum i ćelije za mučenje nalazili su se izvan dela za logoraše. U obližnjoj šumi zatočenici su pod nadzorom esesovaca podigli jednu novu građevinu. Unutra, u obe prostorije koje su korišćene kao sobe za mučenje, bilo je naslagano otprilike 1.200 leševa.

U samom krematorijumu bile su kuke o koje su esesovci vešali žrtve kada su hteli da ih batinaju ili muče na drugi način. Za SS je tu bila karakteristična jedna freska koju su oni sami naslikali. Prikazuje čoveka bez glave u uniformi i sa esesovskim oznakama na kragni. Taj jaše na ogromnoj naduvenoj svinji kojoj u slabine zabada mamuze. /.../ U logoru su stajali i vagoni za stoku u kojima su transportovani logoraši iz Buchenvalda (Buchenwald) u Dahau. U njima su bile još stotine mrtvih jer su zatvorenici iz logora odbili naredbu esesovaca da ih odatle iznesu. Ubijeni, koje su esesovski fireri ustrelili pre bekstva, uglavnom su bili ljudi iz tih stočnih vagona. Ispod onih koje su u stočnim vagonima smatrali mrtvima, bio je još jedan živi. Njemu je uspelo da se sam izvuče iz gomile leševa pod kojom je ležao.³

Oslobodioci su u Dahauu zatekli 32.000 zatvorenika iz 34 nacije, trećina njih su bili Poljaci, hiljade Rusa, Francuza, Jugoslovena, Italija-

nacističkog režima koja je progonila, zatvarala i ubijala sve koje je ovaj smatrao neprijateljima, bilo prema „rasnoj“, etničkoj ili političkoj pripadnosti, pre svega Jevreje, Slovene, Rome, komuniste i druge. Postojale su uglavnom tri njene formacije: opšti SS, SS jedinice rezervnog sastava, kasnije oružani SS, i SS sa mrtvačkom glavom. Nosili su posebne uniforme, a na ruci imali tetoviran broj pod kojim su pristupili nacističkoj partiji. Po završetku rata označena za zločinačku organizaciju, a njeni pripadnici suđeni za ratne zločine i Holokaust (prim. prev.).

³ Cit. prema Weiß 1985, str. 26. i dalje; upor. i Distel 1985.

na i samo nešto oko hiljadu Nemaca. Preživeli su u prugastim dronjcima izgledali kao bića sa neke druge planete. Oslobođanje, međutim, nikako nije bilo i kraj umiranja. Sledećeg meseca umrlo je od iscrpljenosti i pegavog tifusa još 2.226 logoraša. Civili koji su pljačkali obližnje skladište stvari za SS, nehajno su prolazili pored voza sa mrtvima. Deca su se vozala na biciklima pored leševa, a na upravljačima je visila odeća koju su nekud nosili.

Počelo je kao teror prema političkim neprijateljima, a završilo se smrću miliona ljudi. Na početku je besnela osveta jednog režima koji je, čim je došao na vlast, uništavao sve što mu se našlo na putu. Tek kada su svi protivnici već dugo bili isključeni, razobručila se ona apsolutna moć koja potire sve poznate predstave o despotskoj samovolji diktatorske vlasti: to je sistematsko razaranje nasiljem, glađu i radom, uništavanje ljudi u vidu konkretnog posla. Za dvanaest godina koncentracioni logor se od mesta zastrašivanja pretvorio u univerzum užasa.

Neki od preživelih su o logorima govorili odmah po oslobođenju, neki tek pošto su prošle decenije. Pravosuđe je prikupilo brojne dokumente i iskaze svedoka. Ionako malobrojni procesi otvarani su sa zakašnjenjem, neke presude svedoče o značajnoj popustljivosti, ali i o zbunjenosti sudova kada je pravne norme trebalo primeniti na vanredno stanje. Pedagozi i ljudi službeno ovlašćeni za „ovladavanje prošlošću“, sa mukom su pokušavali da onima koji su rođeni kasnije prenesu neku vrstu istorijske svesti, kao da je masovna smrt školska lekcija iz koje bi naraštaji koji dolaze mogli nešto da nauče. Savremena istorija je utvrdila procese i međusobnu povezanost, i dokumentovala istoriju pojedinih logora. Regionalni istraživači mlađe generacije pretražuju već nekoliko godina arhive, prikupljaju iskaze svedoka i iznose na videlo dokaze o brojnim nepoznatim logorima, koji su nekada bili pred sopstvenim kućnim pragom. Ali premda su neke činjenice u međuvremenu poznate, razumevanje jedva da je napredovalo. Izgleda da je stvarnost logora uništila svaku sposobnost razumevanja. Ona i dalje na razne načine uzrokuje forme otpora koji olakšava da se briše sećanje.

Ljudi, kao što je poznato, u svojim odbrambenim manevrima nisu izbirljivi. Skala se proteže od jednostavnog poricanja, preko poređenja koja ublažavaju zločin, pa do intelektualno suptilnih tehnika drugačijeg tumačenja i racionalizacije. Sredstva odbrane su značajna, a mreža me-

toda je često vrlo teška za rasplitanje. Postojanje logora smrti i dalje se, jednostavno, poriče. Tu je onaj „svakidašnji revizionizam“, Aušvic (Auschwitz) naspram Drezdena (Dresden), Dahau prema Katinskoj šumi ili „specijalnim logorima“ sovjetske okupacione sile, genocid se kompenzuje strahotama progona Nemaca, sve je to opscena igra brojeva u jednoj pogrešnoj matematici, koja prošlost želi da zbrine pomoću računice. Ljudi bez ustezanja poriču da su bilo šta znali, mada je režim logore koristio i radi zastrašivanja stanovništva. Mnogi su frenetično slavili režim i gledali kako sused odjednom nekud nestaje. Buljili su kada su kroz mesto gonili kolonu zatvorenika, ravnodušni, uplašeni, možda i radosni zbog tuđe nesreće. Tako je došlo do dvostrukog poricanja. Naknadno su porekli ono što su već nekada poricali.

Ako ovaj metod zakaže, počinje jezička prerada. Mnogi Nemci, ali ne samo oni, spremno su u svoj govor preuzeli naslov jedne televizijske serije, ne bi li time izbrisali izraz „genocid“. U međuvremenu je „holokaust“ postala prazna reč koja brzo omogućuje saglasnost i čini suvišnim uvid u činjenice. U jeziku psalmista međutim, „holokaust“ označava „potpunu žrtvu paljenicu.“⁴ Izraz označava ritualno mučeništvo koje Jevreji preuzimaju na sebe pošto su odbili da slede veru kojoj su se zavetovali. Ovde se uspostavlja nedopustiva veza između genocida i sudbine jevrejskih mučenika jer, naravno, Jevreji nisu ubijani zbog toga što su odbijali da se odreknu svojih ubeđenja, nego zato što su bili Jevreji. Izopačavanjem značenja nastaje tako utisak da masovno ubijanje ima neko dublje religiozno značenje, kao da su se žrtve na neki način žrtvovale same.

Da damo jedan drugi primer jezičke kontrole: nebrojene koncentracione logore na nemačkoj teritoriji, „spoljne komande“ logorskih centrala, čiji spisak izgleda kao popis mesta u Srednjoj Evropi, odjednom su počeli da nazivaju „radni logori“ ili „istureni punktovi“. Ti koncentracioni logori bili su direktno u blizini, na živim magistralnim saobraćajnicama, u obližnjoj gradskoj šumici, u ispražnjenim školskim zgradama ili u kompleksima privatnih firmi. Pošto su regionalni istraživači, ma koliko često im za to nedostajala sredstva, otkrili neke zaboravljene logore, brižni gradski oci su poželeli da sa time upoznaju javnost, jer, eto, stvar ipak nije bila toliko strašna. Vrlo pedantno su pravili razliku između tobože bezazlenih „radnih logora“ i „logora smrti“

⁴ Upor. Bettelheim 1982, str. 104. i dalje.

daleko na Istoku, što jeste načelna razlika koju niko nije osporavao. Ali pošto je i rad za posledicu imao smrt, i pošto su izbezumljene i istrošene ljude slali nazad u glavni logor ili logor smrti, i budući da su i u Nemačkoj postojale gasne komore, sve to treba da se sakrije pričom o „radnim logorima“. To isključuje zločin iz vidnog polja, uspostavlja njegovu geografsku eksteritorijalnost.

Kada javni govor sklizne u neobaveznost, to je samo naličje ove jezičke politike. Tu ima neopisivo praznih reči svakidašnjeg govora, patetičnog došaptavanja o tragičnoj krivici i umešanosti, opraštanju i pomirenju gde, zapravo, nema šta da se miri. Nikako, mi počinioци, mi deca i deca naše dece, nismo ništa učinili žrtvama. Tu postoji zavera nepojamnih sudbinskih sila, zavera koja je snašla Nemce, zavera zločina koje je neko nekada počinio „u nemačko ime“, kao da počinioce nije trebalo uhapsiti. Govori se o „zločinu protiv čovečnosti“ kao da je, eto, logorskim batinašima nedostajalo jedino čovečnosti. Ove reči su se inflatorno proširile upravo na one koje govore o „režimu koji ne poznaje pravo“, o „preziranju čoveka“, o „potpunoj odgovornosti“, kao da se režim, eto, zadovoljavao time da prezire ljude i kao da neko može da preuzme „punu odgovornost“ za posledice masovnog ubijanja. Ova ideologija je prodrla sve do jezika. Ona umanjuje značenje činjenica i beži u moralne pouke, iako se zlodelo ne može uporediti ni sa jednom kategorijom tradicionalnog religijskog ili političkog morala.

Ako ne pomogne ni jezičko zamagljivanje, odbrana prelazi u prkos i samosažaljevanje. Dovoljno smo ispaštali, obeštećivali i plaćali svoje dugove. Tu se, već prema političkim prilikama, čak i sa službenih distanci odlučno podvlače crte i najavljuje neka nova nacionalna svest. Tu ima prostodušnih tvrdnji kako smo naučili svoju lekciju iz istorije. A već način na koji se govori dokazuje suprotno. Stid rađa bes, a bes se okreće protiv žrtve. Sada su počinioци i njihovi nevini sledbenici oni koji navodno pate pod optužbama žrtava. Sada, obrnuto, ni kritički nastrojeni protivnici nemaju ništa preče nego da u strahu odbijaju svaki prekor za kolektivnu krivicu. Dakle, tu uopšte nije reč o banalnom mešanju kolektivne krivice i istorijske odgovornosti. Naravno, nisu svi Nemci bili zločinci ili zaludene pristalice režima. Ali nisu bili ni bespomoćne žrtve satanskog zavodenja. Nisu bili ni mala deca, koja nemaju predstavu niti znaju šta se dešavalo. Kao što ne postoji neka kolektivna krivica, tako ne postoji ni kolektivna nevinost. Jasno je da je znanje o tome bilo ma-

nje prisutno nego što su verovali saveznici, ali ga je bilo više nego što su Nemci hteli da priznaju. Broj aktivnih saučesnika računao se na desetine hiljada, broj onih koji su znali na milione. Optužba za potiskivanje i poziv na „preradu prošlosti“, odavno su potrošeni, iskustvo govori da nisu mogli ozbiljno da se očekuju osećanje srama ili uvid u povezanost između činjenja, dopuštanja da se čini, i tolerisanja.

Obrasci poricanja su na poseban način delovali u diskursu naučne inteligencije. Sirove diskusije, kako je uobičajeno za kafanskim stolom, zamenjuju se problematičnim poređenjima nejasnih uzročnih nizova, koji treba da relativizuju obim nemačkog zločina. Sa druge strane, kritički diskurs se previše naglo premešta u oblast razmatranja filozofije istorije ili društvene teorije. Niko ne želi da se duže zadržava na logorskoj stvarnosti. Uporno ostaju pri tipskom pojmu fašizma i tako brane suštinu nacionalfašističkog režima; brane organizovanu torturu i genocid. Previše brzo ljudi se okreću pitanju kako je to ipak bilo moguće, a da pre toga nisu preduzeli pokušaj da u pojedinostima razumeju o čemu se zapravo radilo. Na taj način dugo vremena se ostaje izvan problema. Ili se po kratkom postupku analitički interes svodi na autoritarne dispozicije i predrasude kod počinioca, što je zaista nečuven način omalovažavanja problema, način koji ne daje nikakvo objašnjenje o procesu nasilja i organizovanog terora. Tako se izbegava neprijatni uvid da je ljudska okrutnost sasvim moguća i bez mobilisanja opskurnog resentimana, i da ni odstranjivanje predrasuda ne štiti od ponavljanja.

Međutim, može li se koncentracioni logor uopšte razumeti pomoću naučnih sredstava i opisati i pojmiti kao najekstremniji oblik moći i moderne organizacije? Da bismo otvorili perspektivu za sociološku analizu, neizbežne su neke uvodne primedbe. Svaki pokušaj teorijski postavljenog istraživanja nailazi na dva ograničenja: na topos principijelne nepojmljivosti i na predstavu neuporedivosti zločina kome je ime Aušvic. Obe teze su uobičajene u političkim debatama i nije ih teško prozreti u njihovoj funkciji pravdanja. One služe da opravdaju postojanje prepreka za percepciju. Ako se kaže da se nešto ne može pojmiti, onda se beži od nužnosti da se strahota mora razmatrati sa svim njenim pojedinostima. Drugu težinu, naravno, ima iskaz koji potiče od nekog ko je to preživio. Ona opominje potomke da patnju i umiranje žrtava ne izjednačavaju olako sa već poznatim predstavama. Treba, dakle, opominjati, a ne braniti.

Kada se reč nepojmljivost tumači u teorijskom smislu, onda je svaka nauka o kulturi, u kojoj je reč o razumevanju nepoznatih ili jedinstvenih činjenica, unapred osuđena na brodolom. Naprotiv, treba se držati sledećeg: sve što ljudi čine i podnose u suštini je razumljivo, čak i kada je razumevanje nepoznatog u nekim slučajevima teže nego u drugim. Pošto su logori bili rezultat ljudskog delovanja, oni su dostupni racionalnom razumevanju. To sigurno ne znači da se događaji i procesi, bez obzira na okolnosti, mogu svoditi na motive, namere i odluke pojedinačnih počinitelja. Kada su u jednom času oni uspostavljeni, u njima se razvijala sila čija dinamika nije mogla ni da se planira niti da se predvidi. Ova studija pokušava da rekonstruiše prakse, strukturu i procese te moći. Ona ne saopštava istorijsko značenje i uzdržava se od uopštenih filozofskih tumačenja. Umesto toga, ovde istražujemo logor kao specifičnu društvenu tvorevinu, uostalom kao jedno društvo koje se nalazi na granici svake moguće društvenosti. Jer u prirodu apsolutne moći i spada da proizvoljno zamenjuje mesta između podružtvljenja i disocijacije, između totalnog uobličjenja društvenosti i njenog potpunog uništenja. Ovaj sociološki pristup ima malo zajedničkog sa psihološkim uživljavanjem⁵ i identifikacijom, koliko i sa pripovedanjem istorije ili konstruisanjem istorijske finalnosti. Cilj analize je tipologija društvenih figuracija i procesa. Tu su njene granice, ali takođe i šanse.

Pre svega topos nepojmljivosti ima moralno značenje. Uobičajena moralna merila, koja se odnose na delovanje pojedinca, jasno je da zakazuju pred kolektivnim zločinom. Opisivanje toga pomoću kategorija odgovornosti ili „zločinačke energije“, individualne psihopatologije ili ideološke zaslepljenosti nužno vodi banalizovanju zločinca. Između formata zločinca i osobine dela zjapi nepremostiva provalija. Organizovani zločin bio je monstruozan, počinioci to nisu bili. Ovo sada ne bi trebalo da dovede do toga da se istraživanje odmah usmeri na genuzu političkih i makrosocijalnih struktura. Alternativa za kriminologiju i psihologiju nije neka opšta društvena teorija. U međuprostoru se nalazi stvarno polje analize moći: to je organizacija logora i situacije delovanja i patnje.

Koliko god je nedovoljno svodjenje na individualne namere i planove, toliko malo objašnjenja pruža i funkcionalni način posmatranja, koji počiniocima degradira na pomagače u funkcionisanju mašine terora

⁵ O granicama empatije u odnosu na genocid up. Claussen 1987, str. 11, 152, 156.